

ОСВІТА — XXI СТОЛІТТЯ

Семен ГОНЧАРЕНКО, Юрій МАЛЬОВАНІЙ

Гуманізація і гуманітаризація освіти

Уже 15 років у вітчизняній педагогічній пресі, на наукових і науково-практичних конференціях, нарадах, у навчальних закладах жваво обговорюються проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти. Проблеми ці далеко не нові в педагогічній науці й практиці. Більше того, вони притаманні їм одвічно, бо освіта й виховання людей, чому служить педагогіка, є гуманними й гуманістичними за своєю суттю. Нагадаємо, що гуманізм — термін, який в перекладі з латини означає людський, людяний, тобто визнання цінності людини як особистості, в тому числі її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей.

На різних етапах розвитку вітчизняної школи значення гуманних і гуманістичних начал у її діяльності було різним. Зокрема, в радянський період гуманний зміст освіти поступово вихолощувався, цінність загальнолюдських принципів применшувалася, проголошували на словах високі цілі виховання комуністичної особистості на ділі зводилися в основному до формування однодумців і виконавців. Вивчення шкільних предметів дедалі більше підпорядковувалося передаванню однакової для всіх суми знань. І хоча в програмах ставилася мета інтелектуального розвитку учнів, формування в них наукової картини світу й діалектико-матеріалістичного світогляду, виховання їх як особистостей, на практиці не створювалися необхідні для цього умови: через перевантаження програм, їх уніфікованість мало хто з учителів міг успішно поєднувати «швидкісне» передавання одноманітних знань з розв'язанням завдань індивідуального виховання і розвитку школярів.

Традиційна система навчання передбачала виконання певних вимог і нормативів, прагнучи вплинути на особистість через колектив, недооцінювала її свободу як важливу умову самовираження в навчанні й творчості, ігнорувала істотну роль характеру міжособистісних стосунків між учасниками навчально-виховного процесу. В результаті в школі, яка таким способом прагнула реалізувати ідею всебічного розвитку особистості, часто серед невстигаючих виявлялися обдаровані чи навіть талановиті діти.

На жаль, і сьогодні здатність до самостійної творчої діяльності учня не стала критерієм його освіченості. Учитель суворо покарає вихованця за невивчену теорему або вірш. Але його мало хвилює, чи хотілося учневі прочитати додатковий матеріал з цієї теми, чи має він власний погляд на проблему, яка обговорюється на уроці, і чи може його обґрунтувати або відстояти. Прикро, коли учень одержує незадовільну оцінку лише тому, що розв'язав задачу по-своєму, «не тим способом», не так, як хотів чи як показував учитель.

Нині в процесі розбудови української системи освіти створюються передумови для докорінної зміни ситуації. Закон України «Про освіту» проголосив як один з найважливіших факторів цієї розбудови гуманізацію і гуманітаризацію всього життя навчальних закладів, повернення їх до людини — до дитини, яка навчається, до підлітка, старшого школяра, студента.

Гуманізація і гуманітаризація освіти передбачають «олюднення» не лише атмосфери шкільного життя, а й процесів навчання та ви-

ховання, що вимагає істотних змін як характеру відносин між учителем і учнями, організації навчально-виховного процесу, так і змісту навчання й виховання.

З практичною реалізацією ідей гуманізації і гуманітаризації ми пов'язуємо сьогодні свої сподівання на успіх розбудови української школи. Гуманітаризація і гуманізація освіти — це не чергова данина педагогічній моді, не заклики до бездумного копіювання моделі зарубіжної школи. Дефіцит гуманності й гуманітарності породжує бездуховність освіти й школи, є джерелом технократичних установок у мисленні, що нерідко спричиняють глобальні проблеми сучасності. Гуманізація і гуманітаризація мають стратегічне значення для розвитку не лише освіти, а й усього суспільства, що, на жаль, ще не до кінця усвідомили і сприйняли педагогі та громадськість.

У світовій освітній практиці в останні десятиріччя виявилися дві протилежні й водночас нерозривно пов'язані між собою тенденції. З одного боку, роль освіти в життєдіяльності народів, країн, індивіда неухильно зростає; з другого — спостерігається криза освіти і її структур, досить часто зумовлена дефіцитом передусім фінансового забезпечення. Це характерно для відсталих і слабкорозвинених країн. Частково така складова кризи спостерігається нині і в Україні. Бюджетні витрати на освіту стали в нас одними з найнижчих у світі. Проте криза — не завжди наслідок фінансової нестачі, нерідко вона — результат нерозуміння ролі освіти, значення її в гуманістично орієнтованому соціальному прогресі. В більшості західних країн, а також у Японії криза проявляється як неадекватність рівня, характеру, спрямування освіти постіндустріальному вектору цивілізаційного розвитку. Саме тому в усьому світі так гостро дискутуються проблеми перебування освіти, її змісту, соціального смислу й інституціональних структур.

ОСВІТА —
XXI СТОЛІТТЯ

При всьому розмаїтті думок чітко виділяються два концептуальних підходи до тлумачення суті освітньої кризи і шляхів виходу з неї. Перший виходить з того, що існуюча система освіти при всіх її варіаціях не забезпечує таких рівня, якості й масштабів інтелектуальної, когнітивної і професійної підготовки молоді, яких вимагають сучасні й особливо ті, що народжуються, постіндустріальні технології, в тому числі й соціальні. Постіндустріальна стадія цивілізаційного розвитку зумовлює потребу не просто підвищувати рівень освіти, а формувати інший тип інтелекту, мислення, ставлення до виробничо-технічних, соціальних, інформаційних реалій, які швидко змінюються. Таку концепцію чи підхід можна було б означити як технократичну (або децю м'якше — сцієнтистсько-технократичну): вона пропонує змінити смисл і характер освіти, сфокусувавши її зміст і методи на формуванні в учнів та студентів раціональних умінь оперувати інформацією, володіти комп'ютерними технологіями, мислити професійно-прагматично. Безперечно, в такій концепції реформи освіти немало цінного: вона орієнтована на професіоналізм, на функціональну грамотність і продовжує, по суті, давню традицію зв'язку навчання з практикою, розуміючи останню передусім у дусі економічного утилітаризму.

Друга концепція — гуманітарна — вбачає витоки і зміст кризи в дегуманізації освіти, перетворенні її в інструментальну категорію індустріальних і ринкових відносин. Один з видатних гуманістів ХХ ст. Е. Фромм так пише про американську освітню практику в своїй книзі «Революція надій»: «Наша система освіти, яка зовнішньо так вражає кількістю учнів у коледжах, у якісному відношенні не вражає. Взагалі-то освіта зведена до інструмента соціального процвітання або, в кращому разі, до використання знань для практич-

ного прикладання в конкретній галузі людської життєдіяльності, присвяченій «добуванню їжі». Навіть викладання гуманітарних наук обмежується відчуженою «мозковою» формою. Головний смисл глибокої, конче необхідної реформи Е. Фромм вбачає в гуманізації.

Прихильники гуманістичної концепції бачать суть і серйозну небезпеку кризи в дегуманізації освіти під тиском індустріального технократизму й ринкового утилітаризму. Освіта втрачає гуманістичний смисл (тобто орієнтацію на розвиток особистості) і перетворюється в утилітарне навчання вузького спектра професійних знань і вмінь. І чим дійовішим стає навчання, яке використовує сучасні навчальні технології, тим менше воно зберігає гуманістичну спрямованість. Але освіта в її гуманістичному розумінні — це не просто навчання. Завдання навчання є простішим порівняно з проблемою освіти людини у всій повноті її життєдіяльності.

Гуманістична стурбованість кризою освіти — це не снобістські умонастрої педагогічної інтелігенції. Ця стурбованість виражає не лише неспокій відносно освіти, її стану і перспектив, а й тривогу за долю країни. Водночас вона є своєрідним відгуком на глобальні проблеми сучасності. Занепад, деформація освіти, її невідповідність вимогам суспільного розвитку — надзвичайно важлива складова кризи суспільства, яка не лише каталізує, а й значною мірою детермінує її, оскільки у свою чергу є породженням хвороб суспільства й передусім помилок і вад політики держави. Дегуманізація освіти є водночас і дегуманізацією суспільства, його інститутів і відносин. Цей процес підриває національну безпеку, перспективи соціального прогресу, звужує горизонти демократії і вихолощує її цінності, перетворюючи життя людини у функціонування в обездуховленому соціумі.

Було б непродуктивним заняттям абстрактно протиставляти технократичне і гуманітарне тлумачення суті кризи освіти й відповідні пошуки виходу з неї. В політиці розвинених країн враховуються обидві концепції. При цьому освіта розцінюється як один із неодмінних опорних факторів національної безпеки, стійкого соціально-економічного розвитку, забезпечення державі й народові гідного статусу у світовому людському співтоваристві, яке динамічно змінюється. Дедалі більше утверджується, хоча й не завжди реалізується, принцип: через освіту до прогресу. Цей принцип чітко простежується в програмі «Національні цілі освіти», прийнятій у США в 1990 р. «Освіта, — записано в цьому документі, — служить основним показником якості нашого життя. Вона є серцевиною економічної могутності і безпеки, творчого потенціалу, науки, культури, мистецтва. Освіта — це ключ до забезпечення конкурентоспроможності Америки в світі ХХІ століття». Програма ставить за мету не тільки технічне перенадання всіх освітніх структур, підключення кожного шкільного класу до системи «Інтернет», а й підвищення якості освіти в масових школах (на противагу нашому захопленню елітарними навчальними закладами), гуманізацію і гуманітаризацію освіти, змісту й методів навчання, розвиток особистості. Як бачимо, освіті практично надається значення провідного фактора не лише особистого успіху, а й благополуччя держави, її національної безпеки.

На жаль, поки що основоположні проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти, пов'язані з обґрунтуванням мети навчання й виховання, їх теоретичного та організаційно-методичного забезпечення по суті справи залишаються ніби «поза кадром» розбудови вітчизняної середньої і вищої школи. Згадка про них у різних документах є швидше да-

ОСВІТА — XXI СТОЛІТТЯ

ниною термінологічної моди, а не свідомим формуванням найважливіших напрямів розвитку української школи. Далеко не все гаразд з тлумаченням самих термінів «гуманізація» і «гуманітаризація» освіти чи школи. В цих умовах наша школа не поспішає реалізувати гуманістичні принципи й ідеали. Далеко не в кожному навчальному закладі в центрі уваги перебуває особистість учня, не налагоджено співробітництво дорослих і дітей, їх взаємодію в навчально-виховному процесі. Все це легко пояснити, бо цілісна наукова концепція гуманізації і гуманітаризації виховання й освіти, опрацювання практичних рекомендацій і створення відповідного середовища поки що залишаються проблемою, яка чекає свого розв'язання.

Ідея гуманізації освіти змушує звернутися до найбільш перспективних психолого-педагогічних теорій розвитку людини (Л. С. Выготського, С. Л. Рубінштейна, М. К. Мамардашвілі, Ж. Піаже, А. Маслоу, Ш. Бюлера, К. Роджерса та ін.), на основі яких можна побудувати загальну культурно-історичну (або соціокультурну) концепцію освіти, теорію педагогіки і суміжних дисциплін, практику виховання.

Перед тим, як говорити про тлумачення категорій гуманізації і гуманітаризації освіти, акцентуємо увагу на пріоритетах сучасної освіти. Освіта сьогодні — це не лише передавання молодій людині певної суми знань про природу, суспільство, людину та її мислення, а передусім виховання інтелектуально розвиненої, творчої особистості, формування в неї загальнолюдських моральних цінностей і переконань, наукового світогляду, ідеалів, прагнень, здібностей, звичок, уваги, волі, почуттів. Докорінно змінюються й самі спрямування та характер освіти: з традиційно соціального, коли пріоритет надається соціальним вимогам до людини як громадянина, трудівника, члена громадських і со-

ціальних об'єднань і співтовариств, її здатності до громадсько-корисної праці, готовності до соціальної самовіддачі, на особистісно орієнтоване, коли безумовний пріоритет надається інтересам і запитам особистості, її своєрідності й можливостям, максимальній реалізації і самореалізації кожного учня, розвитку рефлексії, створенню умов для виявлення й розвитку його природних задатків і здібностей. У центр уваги ставляться інтереси людської особистості, а не абстрактно сприйняті інтереси держави чи якогось відомства. Така сутнісна переорієнтація освіти означає відмову від утилітарно-економічного, технократичного підходу до неї, що розглядає освіту як галузь економіки, покликану «кувати» кадри й готувати робочу силу, а навчальний заклад ототожнює з господарським підприємством, що виготовляє товари на продаж чи надає платні послуги.

Освіта не є галуззю економіки. І ні навчальний процес, ні його кінцеву мету, ні його результати, ні його «продукцію» не можна порівнювати з аналогічними категоріями економіки. Вона сама по собі є життєво важливою функцією, ключовим сектором і умовою існування суспільства. Без неї немає суспільства. Вона виконує одночасно культурні, громадянські, економічні й етичні функції, відтворює і розвиває інтелектуальний потенціал, який дає можливість суспільству рухатися вперед, прогресувати, оновлюватися, змінюватися, в тому числі і в галузі економіки.

Безумовно, особистісно орієнтований підхід, у якому послідовно втілюється гуманістична освітня парадигма, не можна реалізувати без насиченого культурною змісту освіти й ефективних педагогічних технологій, що активізували б діяльність учнів. Водночас не можна забезпечити особистісну орієнтацію без відповіді на запитання: для якого суспільства, для яких соціаль-

них функцій (і вічних, і специфічних) ми цю особистість готуватимемо, як вона «впишеться» в соціум і що йому віддасть? Тому наголошуючи сьогодні на особистісній орієнтації освіти, ми не повинні забувати і про інший, не менш істотний аспект її спрямування — соціальний. Відтак сучасну орієнтацію навчально-виховного процесу, освіти в цілому точніше було б визначити не лише як особистісну, а особистісно-соціальну чи соціально-особистісну (тут уже справа в акцентах, у виділенні тієї чи іншої складової як переважаючої).

Визначальним у тлумаченні суті гуманізації і гуманітаризації освіти має бути філософський принцип гуманізму. Нагадаємо, що гуманізм — це змінювана з історією розвитку суспільства система поглядів, яка визнає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, яка вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності нормою стосунків між людьми. Відповідно до цього гуманізацію освіти й школи в широкому значенні слід розуміти як їх переорієнтацію на особистість, на формування людини як унікальної цілісної творчої індивідуальності, що прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна здійснювати свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Одночасно гуманізація школи означає створення найсприятливіших умов для усвідомлення й реалізації дитиною своїх потреб та інтересів. Гуманізація освіти — це процес і результат пріоритетного розвитку загальної культури і самоствердження особистості, формування особистісної зрілості учнів.

Пафос гуманізації полягає в тому, що вона спрямована в майбутнє людини, утверджуючи тезу, що все залежить від її власних зусиль, власної активності,

ОСВІТА — XXI СТОЛІТТЯ

які спираються на силу розуму. Гуманізація освіти виключає статичний, безособистісний підхід до людини. Центральна ідея гуманізму — актуалізація через гуманістичні заняття можливостей, закладених в індивіді, всебічна культивуація його гідності. Виховання власної гідності як пріоритету демократизації і гуманізації освіти — це єдиний шлях до нового гідного життя і людини, і держави.

Гуманізація освіти закликає повернутися до кантівського означення людини як мети, а не як засобу.

Гуманізація освіти передбачає формування в учнів цілісності, системності бачення світу і свого місця в ньому на основі єдності теорії і особистого соціального досвіду. Протилежністю є концепція вузько-профільного навчання, на яку поки що здебільшого орієнтується наша школа.

Основне завдання гуманізації освіти і школи в широкому розумінні цього поняття має розв'язуватися передусім створенням відповідного середовища в навчальному закладі, «олюдненню» атмосфери шкільного життя, навчально-виховного процесу. Навчальний процес повинен будуватися так, щоб учень відкривав і усвідомлював для себе особистісну значущість знань і на цій основі засвоював зміст навчального предмета. На жаль, у сучасному змісті освіти проблемі особистісного смислу приділяється дуже мало уваги. Художні твори аналізуються із соціологічних позицій значно частіше, ніж з позиції особистісного смислу й людських стосунків. Сьогодні багато говорять про екологію, проте без особистісного смислу проблему екології не розв'язати. Екології потрібно не просто вчити, бажано показати її дію в живій тканині життя. Це ж стосується і природничих предметів.

Процес навчання має органічно поєднуватися з емоційно-потребнісною сферою особистості, створенням відповідного психо-

лого-педагогічного клімату в класі.

Гуманізація повинна бути спрямована на створення для учнів таких умов, щоб вони вдосконалювали свою діяльність згідно із синергетичним принципом самоорганізації. При такому підході змінюється уявлення про освітнє (соціокультурне) середовище. Це має бути спеціально організований освітній простір, де учень міг би оволодівати досвідом емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу. Він не нав'язує школяреві шлях розвитку через нормативну побудову його діяльності, а створює вільні умови для самовизначення власного вектора розвитку.

Гуманізація освіти вимагає трансформації самої «екології школи», щоб ті, для кого вона, власне, призначена, не відчували себе в ній «зайвими людьми», перетворюючись в інертну масу немотивованих, байдужих до навчання дітей і підлітків. Вона передбачає відмову від командного стилю управління навчально-пізнавальним процесом, коли вчитель вимагає неухильно виконувати свої завдання, не дбаючи про те, щоб ці завдання відповідали інтересам і запитам учнів і були сприйняті ними як справді потрібні. Це зумовлює особливу значущість відбору й мотивації навчальних дій: усім учням має бути зрозумілий не лише зміст навчальної праці, а і її доцільність. При цьому учень має право на помилки, на вільний творчий пошук, який педагог стимулює не оцінкою чи покаранням, а зацікавленою підтримкою. Від учителя гуманізація освіти вимагає сприйняття дитини такою, якою вона є, прагнення поставити себе на її місце, проїнятися її відчуттями й переживаннями, виявляти щирість і відвертість. У спілкуванні педагогів з учнями завжди має торжествувати людяність: ні особисті амбіції, ні авторитет учителя, ні мета досягнення гарних знань за будь-яку ціну (наприклад, ціною

перевантаження дітей навчальними завданнями) не повинні підпорядковувати собі інтереси конкретного учня, пригнічувати його як особистість.

Головними якостями вчителя мають бути віра в учня й любов до нього. А що означає вірити в учня? Це означає передусім вірити в добро в цьому учневі, вірити в краще й розвивати чесноти. Йдеться про віру, що поганого учня немає. А якщо ми віримо, що поганого учня немає, то починається процес розвитку доброго в будь-якій дитині до ще більш доброго — до духовного. А зробити це можна, якщо тільки віриш в учня. Ось ці два компоненти — віра і любов — і є гарантією того, що вчитель впрається не лише із завданнями навчання, а й із завданнями виховання особистості, особистості духовно-моральної, чистої.

На жаль, школа як соціальний інститут багато в чому продовжує залишатися для дитини свого роду «холодним будинком», бо учитель занадто часто ніби височить над дитиною, не вступає з нею в емоційний контакт. Йому не вистачає доброзичливості й особистого зацікавлення. Він не є в очах дитини людиною, з якою можна себе ідентифікувати.

Реалізація завдань гуманізації навчання передбачає таку організацію навчально-виховного процесу, при якій головною фігурою на уроці є не вчитель, який передає (транслює) знання, а учень, поставлений ним в умови зацікавленого набуття цих знань. У такому разі навчальний матеріал виступає передусім засобом пробудження й розвитку пізнавальної активності школярів, розвитку їхнього мислення, засобом виховання в них кращих людських якостей (допитливості, розуміння цінності творчої праці, громадянської активності, почуття власної гідності, чесності, порядності, безкомпромісності й мужності у відстоюванні істини, сприйнятливості до наукової аргументації тощо). З огляду на

ОСВІТА —
XXI СТОЛІТТЯ

це на навчальних заняттях чільне місце має посісти діалог учителя й учнів як **рівноправних** учасників міркувань.

З точки зору гуманізації навчально-виховного процесу дуже важливого значення набуває своєчасне виявлення природних задатків учнів, розвиток їхніх здібностей і орієнтація на ті види майбутньої діяльності, які найбільшою мірою відповідають нахилам кожного школяра. Адже абсолютно антигуманною є нинішня ситуація, коли випускники школи, не маючи в ряді випадків ні уявлення про свої можливості, ні інтересу до конкретних видів роботи, марно розбазарюють молоді роки на сліпі пошуки свого місця в житті.

Гуманізація освіти вимагає особливо значних змін у змісті освіти і її структурі. Загальна і професійна освіта історично додержує предметного принципу структурування навчального змісту, відтворюючи лише один із процесів розвитку науки — диференціацію наукових напрямів, що останнім часом особливо посилилася. Це зумовлює значну дисгармонію в ієрархії цілей вченого, веде до підвищення статусу технократичних і зниження статусу гуманістичних цілей. Переважання технократичних підходів веде до втрати гуманістичної осмисленості існування науки. Проте в розвитку науки процеси диференціації значною мірою компенсуються інтеграцією чи синтезом різних наукових напрямів, у тому числі й тих, які перебувають на досить далекій відстані один від одного. Така інтеграція чи синтез змушують вченого мислити загальнокультурними категоріями. Відроджується смислова компонента наукового пошуку.

Система освіти ніби повторює шлях розвитку науки, де інтелект у його технократичній різновидності випередив розвиток свідомості науки як цілого. Предметні знання в школі залишаються розрізненими чи розфасованими по кількох десятках на-

вчальних предметів, де логічний аспект переважає на шкоду історико-культурному і соціокультурному. Зв'язки між предметами встановлюються на основі міждисциплінарних наукових знань, а не через загальнолюдський аспект змісту шкільних дисциплін. Освіта на сучасному етапі продовжує дедалі більше заводити людину в деталі конкретних методів дослідження й технологічних процесів, досконалих алгоритмічних умінь і дедалі менше подає уроки людяності, естетичного й етичного ставлення до навколишнього світу, до людей, нарешті, до самого себе. В результаті навчання набуває формального, абстрактного характеру, подолати який можна лише реалізуючи принципи «предметності» і «змістовності» в широкому культурному контексті.

За останні три десятиріччя ідеї гуманізації шкільної освіти широко розвинулись в усьому світі. При цьому визначилися певні загальні тенденції гуманізації вивчення навчальних предметів: уведення до навчальних курсів елементів історії філософії, теорії пізнання, методології науки, розкриття її соціального й культурного значення, а також побудова навчального процесу відповідно до теорії наукового пізнання.

Поряд з очевидною необхідністю в більшій мірі, ніж це було досі, приділяти увагу показу особистості кожного вченого, праці якого відображені в шкільних курсах, можлива реалізація ще ряду аспектів, пов'язаних з формуванням гуманістичного мислення учнів. Передусім учні мають бути правильно орієнтовані в навколишньому світі: їм потрібно показати не лише можливість науки, а і її труднощі. При цьому слід правдиво говорити про досягнення української науки, не перебільшуючи їх, але й не применшуючи (давати оцінку порівняно із зарубіжними дослідженнями), про розвиток науки, техніки й культури, його результати й тенденції оцінювати не з

відомчих позицій, а з точки зору інтересів людей, людства.

Треба показувати, що наука сьогодні — це прагнення всього людства навчитися жити й любити світ, у якому воно живе. Бути його частиною — означає розуміти його, розуміти себе як його частину, відчувати, що могутність людського пізнання виходить далеко за межі того, що можна уявити, що безмежне розширення людського пізнання стосується не лише матеріального боку світу.

Проте гуманізацію навчання не можна зводити до якихось конкретних педагогічних технологій чи методів навчання. Підкреслимо ще раз, що це ціннісна орієнтація, в основі якої лежить перебудова особистісних установок педагога. Якщо традиційна парадигма навчання ґрунтується на універсальності навчальних програм, фронтальному спілкуванню, стандартному оцінюванню знань і вмінь, примусовості, переважно трансляційній формі передавання інформації вчителем і її пасивному сприйманню учнями, то гуманістична дидактика орієнтується на індивідуалізацію і диференціацію навчання, використання індивідуальних нормативів і відповідно програм розвитку, посилення позитивних мотивів учіння, активізацію творчості. Тут справа не зводиться до засвоєння учнями нормативних знань. Важливіше формувати механізми самонавчання й самовиховання з урахуванням індивідуальних здібностей дитини, створювати комфортні умови для розвитку кожного, пам'ятаючи, що інтерес до навчання виникає тільки тоді, коли навчальна діяльність супроводиться успіхом, коли вона організовується з урахуванням індивідуального темпу просування в пізнанні кожного школяра, а оцінювання її результатів не зводиться до фіксування допущених помилок.

(Далі буде.)